

W. H. Vroom

‘De Overheid geve ook den kunstenaar zijn oorlogstaak’¹

De war artists van de Nederlandse regering in Londen

Op 10 mei 1940 vielen de Duitsers Nederland binnen. Drie dagen later kwam koningin Wilhelmina in Londen aan, de dag daarop gevolgd door het voltallige kabinet-De Geer en een handjevol hoge ambtenaren. Vijf jaar lang zouden zij de Nederlandse regering in ballingschap vormen. De geschiedenis van die bewogen Londense jaren is in het standaardwerk van L. de Jong in hoofdlijnen geschreven.²

Dit artikel vraagt aandacht voor een onderwerp, dat nog niet eerder aan de orde is geweest: de opdrachten, die de Nederlandse overheid in Londen, evenals trouwens andere regeringen in ballingschap, in het kader van de oorlog en de oorlogvoering heeft verstrekt aan in Engeland wonende Nederlandse beeldende kunstenaars. Het gastland Engeland kende op dit gebied een lange traditie. In de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog was door het toen nieuwe Department of information een uitgebreid ‘war art program’ opgezet. Meteen in het begin van de Tweede Wereldoorlog werd dit werk voortgezet door het War Artists Advisory Committee van het Ministry of Information. De w.a.a.c. vergaderde onder voorzitterschap van de directeur van de National Gallery, Sir Kenneth Clark, voor de eerste maal op 23 november 1939, enkele maanden na het uitbreken van de oorlog. Tussen 1939 en 1945 werden van ongeveer honderd kunstenaars 5570 tekeningen en schilderijen, waarin zeer uiteenlopende aspecten van de

oorlogvoering en het leven tijdens de oorlog waren vastgelegd, verworven voor een bedrag van in totaal £ 96.000.³ Bij deze opdrachten speelde de gedachte mee, dat in oorlogstijd de beroepsbekwaamheden van iedereen, dus ook die van de beeldende kunstenaars, zo veel en zo goed als mogelijk was moesten worden ingezet.

De activiteiten op dit gebied van de Nederlandse regering waren uiteraard maar een zwakke afspiegeling van wat in Engeland, later in de Verenigde Staten en Canada en ook in nazi-Duitsland op dit gebied gebeurde.

De herdenking van bezetting en bevrijding in dit jaar is aanleiding geweest een tentoonstelling over deze oorlogskunst voor zover die betrekking heeft op ons land in de afdeling Nederlandse geschiedenis in te richten. Ook het werk van de Nederlandse oorlogskunstenaars zal daar te zien zijn.

Van slechts vier kunstenaars is bekend dat zij in de oorlogsjaren als officiële war artists van de Nederlandse regering in ballingschap zijn opgetreden. Het zijn A. van Anrooy (1870–1949), Cor Visser (1903–1982), F. H. van Hengelaar (1896–na 1967) en W. A. Oepts (1904–1988); alleen van de eerste twee genoemden is voor zover is na te gaan ook eigenhandig werk uit de Londense periode bewaard gebleven; over hen zal dit artikel dan ook voornamelijk handelen. Het Londense archief van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bevat

de officiële, ambtelijke stukken over deze kunstenaars en hun werkzaamheden.⁴ Vooral het rijke, volledig bewaarde, persoonlijk archief van Cor Visser – foto's, documenten en de aan zijn vrouw geschreven brieven – is van uitzonderlijk belang; het geeft een uiterst levendig beeld van leven en werken van een Nederlandse kunstenaar gedurende de oorlogsjaren in Londen.⁵

Cor Visser

Cor Visser (1903 Spaarndam–Ipswich 1982) woonde en werkte al in de jaren twintig met zijn vrouw Emmy op een boeier, zeilend langs de kusten aan beide zijden van het Kanaal. Bij het uitbreken van de oorlog bevond hij zich in Suffolk, bezig met het tekenen van de opgravingen op Sutton Hoo in opdracht van de eigenares van het landgoed. Gedurende de oorlogsjaren die volgden moest hij zijn varend bestaan opgeven en proberen op een andere wijze dan hij gewoon was in zijn levensonderhoud te voorzien. Hij deed dat voortvarend en met een opvallend scherp inzicht in de nieuwe maatschappelijke verhoudingen.

De Nederlandse ministers waren met hun kleine staf van hoge ambtenaren gehuisvest in enkele gehuurde verdiepingen van twee, vlak bij elkaar gelegen kantoorgebouwen in Piccadilly, sinds eind mei 1940 van Stratton House en na medio 1941 ook van Arlington House.⁶ *Gij struikelt er in dit klein bestek over Excellenties en de telefoonlijst is een weelde van illustre namen*, schreef *Vrij Nederland*.⁷

Dit bracht als vanzelf mee, dat ministers, ja zelfs de koningin nu van de ene dag op de andere zonder al te veel formaliteiten veel gemakkelijker te benaderen waren dan voor de oorlog het geval was. Visser wist dan ook al op vrijdagmiddag 14 juni 1940 toegang te verkrijgen tot de minister van O.K. en W, dr. G. Bolkestein, met een overigens niet erg opportuun verzoek. *In de gegeven omstandigheden der laatste dagen*, schrijft Bolkestein op 18 juni – de Duitsers waren net Parijs binnengetrokken. Frankrijk was verslagen –, *moet ik er van af zien mijn medewerking te verlenen aan een door U te organiseren tentoonstelling van Uw schilderijen enz. Ik geef U den raad beter tijden af te wachten*.⁸

Zijn bezoek aan Stratton House had in ieder geval tot gevolg, dat men daar voortaan zijn naam kende. In de zomermaanden van 1940 voerde hij zijn eerste oorlogsopdracht uit: een affiche voor het Ministerie van Defensie ten behoeve van een boekeninzameling voor Nederlandse militairen; de linoleumsnede, in een techniek en een stijl die Visser bij Jessurun de Mesquita in Haarlem had geleerd, werd gepubliceerd in het in Londen uitgegeven *Vrij Nederland* van 7 september 1940 met een oproep aan de lezers *om hun boekenkasten drastisch te plunderen*.⁹ Bij deze opdracht zou het niet blijven.

Visser had een klein presentatie-album met foto's van zijn werk samengesteld, waaruit naar voren kwam dat hij met name op het gebied van de portretkunst over ervaring en kunde beschikte. De kunstzinnige oud-correspondent van *Het Handelsblad* in Londen, J. E. A. Reyneke van Stuwe, sinds de meidagen van 1940 verbonden aan het Ministerie van Defensie en later ook de rechterhand van Bolkestein op het gebied van kunstzaken, stuurde dat mapje met een korte levensschets van Visser op 18 september 1940 aan de minister van Onderwijs. Waarschijnlijk is Van Stuwe de eerste geweest bij wie de gedachte is gerezen om Visser voor te dragen voor de belangrijkste opdracht die een kunstenaar zich in oorlogstijd kon dromen: het vervaardigen van een portret van de koningin in een grafische techniek, die verspreiding op grote schaal, tot in bezet gebied toe, mogelijk maakte.

Het mapje met reproducties bleef niet op de ministeriële tafel liggen, maar werd ook aan Wilhelmina voorgelegd, vergezeld van een ongedateerd briefje, een velletje uit een bloknoot, waarop zoals gebruikelijk de directeur van het Kabinet der Koningin, jhr. mr. G. W. C. van Tets van Goudriaan, zonder plichtplegingen berichten aan de koningin kon doorgeven of verzoeken formuleren. Wilhelmina placht op lapidaire wijze op hetzelfde velletje te reageren. *Oppervlakkig maar niet kwaad*, zo luidde haar oordeel, *te zijner tijd d.i. op mijn doode gemak wil ik er wel op ingaan, W..* Zij voegde er aan toe: *Wilt U echter vooraf b.d. H. v. 't Sant* [F. van 't Sant, haar particulier secretaris en verantwoorde-

Afb. 1. Cor Visser, Koningin Wilhelmina. Potlood, 470 x 410 mm. Gesigneerd en gedateerd: London 1941. Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag.

lijk voor haar veiligheid] naar hem informeren.¹⁰ Het was ook Van Stuwe, die voor Visser de afspraak maakte voor een eerste bezoek aan de koningin voor de bespreking omtrent de te maken lithographie.¹¹ Op vrijdag 15 november 1940 om half twee werd hij in Stubbings House, het woonhuis van de koningin bij Maiden Head, verwacht. Van Tets en Bolkestein zouden meegaan. *Je moet gaan zoals je bent, maar je moet je flink wassen, want zij is erg op zindelijkheid gesteld, had Van Stuwe gezegd en hij diende zich vóór hij ging nog bij hem te melden of ik er netjes uitzag en of mijn ooren schoon waren.*¹² Visser had toen al een eerste opzet voor het portret gemaakt, want hij moest de schets meenemen.¹³

Bij dat eerste bezoek werd meteen het ijs gebroken: Wilhelmina, impulsief als zij was, vatte dadelijk sympathie op voor de kunstenaar. *Ik ben bij tante W. geweest – zo duidde Visser de koningin in zijn brieven, naar zijn zeggen om veiligheidsredenen, aan – en alles is prachtig gegaan. [...] Het leek wel een sprookje vanmiddag. Tante was zo aardig en*

*in plaats van 10 min. heeft ze een uur gezeten, en we hebben gezellig zitten praten. Tante en ik alleen, v. Tets en de Minister moesten zo lang gaan wandelen.*¹⁴ De weken daarop was Visser hard in de weer om de portrettekening te voltooien. *Ik werk nog steeds aan 't portret, het gaat nog steeds goed, ik doe het erg voorzichtig (blouse, kant, broche). Ik heb nog steeds de broche niet gekregen van Tante, schrijft hij op 20 november en een week later: woensdagmorgen ben ik weer bij onze tante W. geweest. Het ging heel goed en tante was erg tevreden met het portret. Het haar vond ze ook heel mooi. [...] Zij had een mooie zwarte blouse aangetrokken en een wit kraagje (kant). Stond erg mooi. Het schiet nu al aardig op. Ik hoop maar dat ik gauw op steen kan beginnen.*¹⁵

Bijna was de tekening door oorlogsgeweld verloren gegaan. Op zaterdag 11 januari 1941 reisde Visser van Freckenham (Suffolk), waar hij met zijn vrouw woonde, naar Londen om het geheel voltooide portret op maandag aan zijn opdrachtgevers te presenteren. Zoals gewoonlijk bracht hij de nacht door in een van de stations van de ondergrondse. *6 Uur naar Greenp. tube, portret gebracht naar Stratton House in safe, 1/2 7 airraid warning, gauw weer in tube, 8 uur een hevige knal [...] een bom was gevallen in de ingang van Greenpark tube. De mensen schrokken geweldig, allemaal lijkbleeke gezichten, even daarna werden er gewonden binnengebracht. [...] Vlak bij mij lag een man de geheele nacht hevig te kreunen. Slecht geslapen. Zondagmorgen naar Stratton House ... dat is half in ruine. De bom was juist (een zware) op de hoek van de autozaak gevallen [...] en heeft de front van Stratton House verwoest. Over puinhopen geklommen om de deur te vinden, ik was erg ongerust over 't portret. Ik naar binnen, wat een zootje [...] alles vol steen en zand. De kelder met de safe was er nog, alleen waren de muren allemaal gebarsten en de safes onder een laag stof. Vanmiddag zal ik het portret er maar uithalen en mee naar de tube nemen.*¹⁶ Op maandag vond inderdaad de presentatie plaats in het zwaar beschadigde Stratton House (afb. 1). *Gisteren [...] met het portret naar v. Stuwe geweest en daar hadden we een soort private view 's middags. Verschillende Stratton House oomes*

*kwamen het zien, en allemaal vonden ze het prachtig en feliciteerden me met het succes. Van Stuwe was er over in de wolken en hij gaf me verschillende mooie toespraken [...] v. Tets heb ik ook nog gesproken om een afspraak met tante te maken. Zijn kamer is helemaal verwoest en hij stond wanhopig te kijken. [...]*¹⁷

Het bezoek aan Wilhelmina vond plaats op 29 januari. *Ik hoop dan gelegenheid te hebben alles nog eens goed na te gaan, oogen, oogharen, wenkbrauwen, kin, nek enz.*¹⁸ Misschien schonk zij hem bij die gelegenheid het kanten kraagje, waarmee Visser haar portretteerde en dat nog steeds in zijn nalatenschap wordt bewaard.

Intussen was Visser begonnen met het lithograferen; hij had medio januari een steen uitgezocht en die naar Freckenham laten sturen om er daar in alle rust aan te kunnen werken.¹⁹ Een foto, ook in de *East Anglian Daily Times* en in het Londense *Vrij Nederland* gepubliceerd, toont de kunstenaar aan het werk (afb. 2).²⁰ Het wilde niet vlotten met de lithografie. De eerste steen werd tijdens een bombardement vernietigd²¹, de bewerking van de tweede steen geschiedde – op aanraden van de drukker – in een verkeerde stippeltjestechneek, zodat hij de proefdrukken moest afkeuren.²² Eind april is echter het drukken in volle gang – *er zijn al enkele duizenden drukken gemaakt, en ze zeggen allemaal dat ze het mooi vinden*²³ – en dat was maar nauwelijks op tijd, want het portret zou op 10 mei, één jaar na de Duitse inval, in *Vrij Nederland* worden gelanceerd met een begeleidende tekst van Van Stuwe.²⁴

De zakelijke contacten tussen Visser en *Vrij Nederland* verliepen stroef. *Vrij Nederland, onafhankelijk Nederlandsch Weekblad* was een uitgave van The Netherlands Publishing Company (N.P.C.), waarvan het kapitaal was bijeengebracht door het Nederlandse bedrijfsleven.²⁵ Visser moest met de directeur daarvan, J. M. Brandel, in de slag om tot zakelijke afspraken te komen over auteursrechten en honorarium. De tekening zelf bleef in zijn bezit en werd pas in 1943 door de Nederlandse regering voor een bedrag van f 78-15 van hem aangekocht.²⁶ Eind april 1941 waren er *iedere dag besprekingen hoe we het het beste kunnen aan de man brengen [...]*.

Afb. 2. Cor Visser bezig met lithograferen van het portret van Wilhelmina, Freckenham, begin 1941. Foto. Particuliere collectie, Ipswich.

*Vrij Nederland heeft contracten opgesteld en morgen gaan we die met Engelsche advocaten bespreken.*²⁷ Aanvankelijk stelde Visser zijn eisen te hoog; nog op 3 mei 1941, één week voor de beoogde publicatiedatum, schrijft Brandel dat Vissers voorstel *zoover uiteenloopt met onze gedachte, dat dit geen basis voor discussie biedt [...]* Wij maken van de gelegenheid gebruik U er op attent te maken dat onze onderneming niet is opgericht om winsten te behalen, doch uitsluitend om de nationale zaak te dienen.²⁸ Visser zocht steun bij de hem bekende ambtenaren. Samen met Van Stuwe en een andere ambtenaar, H. Jansen, vormde hij de 'Commissie voor den verkoop van de Lithographie [...]'; deze commissie sloot op 1 juli 1941 het definitieve contract met de N.P.C.²⁹ Daarin werd vastgelegd dat de N.P.C. het alleenverkooprecht van de litho zou verkrijgen voor de prijs van f 10,-, £ 1.1 of \$ 5. Drie kwart van de netto opbrengst zou naar het Prins Bernhard Fonds en het Welfare Committee for the fighting forces gaan, van de resterende 25% werd 17,5% afgedragen aan de kunstenaar en 7,5% aan de N.P.C.

Pas toen het contract was getekend, kon de litho in *Vrij Nederland* van 12 juli 1941 te koop worden aangeboden. Het portret werd afgebeeld en voorzien van een wervende tekst: *Hare Majesteit heeft uitdrukking gegeven aan Haar buitengewone tevredenheid over de zoo geslaagde teekening, die – zooals zij dat wenschte – Haar ditmaal niet als Koningin maar als Moeder des Volks uitbeeldt. [...] Wij beschouwen het als een eerekwesbie er zorg voor te dragen, dat deze teekening van onze Koningin over de geheele wereld wordt verspreid en in kantoren en woningen van vrije Nederlanders en Nederlandsche firma's zal zijn te vinden.*³⁰ Tegelijkertijd verscheen er een ansichtkaart.

De verkoop bleef beneden de verwachtingen. Mede daarom, maar ook omdat Visser niet tevreden was met de grote steendrukken, werd besloten kleine reproducties te maken van een zinkplaat.³¹ De moeizame onderhandelingen met de N.P.C. leidden tot een nieuw contract op 26 januari 1942: alle kosten voor drukken en verzending zouden voortaan door de Company worden betaald, Visser zou het auteursrecht afstaan en een royalty van 10% van de netto prijs ontvangen.³² Intussen was ook het bezette Nederland vertrouwd met het oorlogsportret van de koningin. Op 21 augustus 1941 richtte Van Tets zich via een bloknoot tot Wilhelmina: *Eerbiedige mededeeling, dat de R.A.F. voornemens is op 31 augustus a.s. reproducties van Uwer Majesteits portret door Visser over Nederland uit te strooien. De R.A.F. vraagt thans of Uwe Majesteit wellicht bereid zou zijn enkele woorden (hoogstens één of twee regels) te geven met handteekening, welke dan in facsimile achter op het portret zouden worden afgedrukt. Uwer Majesteits bevelen?* En Wilhelmina antwoordt: *Ik ben bereid aan dit verzoek te voldoen.* Haar tekst luidde: *In gedachten steeds bij U, Wilhelmina 31 Aug. 1941.*³³

De litho en de zinkdruk mogen commercieel geen succes zijn geweest – op 17 mei 1945 blijken in totaal slechts 2720 prenten te zijn verkocht met een bescheiden royalty voor Visser van £89.7.³⁴ – toch heeft het oorlogsportret van de koningin tot in bezet gebied toe bijgedragen aan de beeldvorming van Wilhelmina als de 'vernieuwde' koningin, in

*al Haar hooge majesteit, en in Haar eenvoud tevens.*³⁵

De persoonlijke contacten van Visser met de koningin werden na de voltooiing van het portret niet beëindigd, integendeel. Tot het eind van de oorlog kon hij zijn adviezen aan Wilhelmina aanbieden op misschien wel het enige gebied waarop zij in deze moeilijke jaren ontspanning vond: het beoefenen van de schilderkunst. Ook dat deed zij met harts-tocht; Visser had hevige discussies met haar over perspectief, compositie en kleurmen-ging.³⁶ In de zomer van 1941 bezocht hij haar op haar Londense kantoor, 77 Chester Square: *ze was in een klein kamertje, en ze had een schildersjas aan. Al de schilderijen welke ik toen gesorteerd had stonden opgesteld in lijsten. H.M. vroeg hoe of ik ze zoo vond, ik zei van mooi, het zag er nog al goed uit van wat men er van verwachten kan. De cederboom lijst was wat te groot, en die heb ik met Tante samen pas gemaakt, tante vasthouden, en tegenhouden, ik spijkertjes inslaan, iedere keer haast op haar vingers. Tante was vol grappen en ze was erg vrolijk. [...] Verder heb ik haar nog verschillende nuttige wenken voor de techniek van schilderen gegeven, alles duurde ongeveer tezamen 1½ uur.*³⁷ Zeker tot begin 1944 bleef Visser de koningin bezoeken.³⁸

Nu Cor Visser in september 1940 eenmaal was doorgedrongen tot de koningin zelf, was de volgende logische stap, dat hij ook andere leden van de koninklijke familie zou portretteren.³⁹ Het initiatief hiertoe is van hem uitgegaan samen met Van Stuwe; hij heeft echter nooit een officiële opdracht gekregen: *we hebben nu een voorstel gedaan*, schrijft Visser op 28 november 1940, *om tante's schoonzoon te portretten, het zou deze week aan hem gevraagd worden, het wachten is dus alleen op antwoord van haar schoonzoon, 't zou wel leuk wezen hè.*⁴⁰ Zijn werkwijze was dezelfde als die met het portret van Wilhelmina: *eerst een begin maken en dan voor een paar zittings vragen.*⁴¹ Maar het was niet eenvoudig toegang tot de prins te krijgen. Pas op 23 september 1941 werd hij op het Londense bureau van de prins aan Chester Square, ontvangen: *hij heeft zoowat een half uur voor me gezeten, en ik heb er nog heel wat aan kunnen werken en*

ik heb verschillende nuttige aantekeningen gemaakt. [...] P.B. was heel aardig, hij vroeg of ie een sigaret mocht rooken, en of ie misschien als ik niet aan zijn oogen werkte iets mocht lezen. Hij zat precies als een klein verlegen jongetje naar me te kijken. Ik vroeg of hij zijn boot erg miste, ja zei hij, heel erg, hij had er zooveel plezier mee gehad en na een tijdje stilte vroeg hij: weet u hoe de Duitschers mijn boot genoemd hebben? Nee, zei ik. De Dweil, zei hij toen. Hij zei ook nog dat hij zichzelf niet mooi genoeg vond om geportretteerd te worden, ik zei natuurlijk dat ie mooi genoeg was enz. enz. Daarna volgde de afwerking: wel of geen koningskroon (neen, want deze ontbrak ook op het portret van de koningin), wel of geen 'Aetatis 30' (neen, dit wenste de prins niet).⁴² Op 2 december 1941 presenteerde Visser dan eindelijk het portret aan de Prins: ze vonden het allemaal prachtig. En de Prins was er ook erg mee ingenomen. Hij had niet veel tijd. Zoo, alles heb ik met den generaal [de generaal-majoor jhr. W. C. M. de Jonge van Ellemeet] besproken, en die zal me van de week wel antwoorden. De Generaal zei dat er misschien kans bestaat dat de Prins het koopt⁴³; afwachten maar wat er verder met het portret zal gebeuren.⁴⁴ Die onzekerheid zou nog geruime tijd duren. Het vervaardigen van een litho vond geen doorgang; wel werd de tekening twee dagen voor de verjaardag van de Prins in *Vrij Nederland* gepubliceerd.⁴⁵ Pas op 20 augustus 1942 bood de ministerraad het portret aan prinses Juliana aan; het werd naar Canada overgevlogen. Visser kreeg een honorarium van £ 60.⁴⁶ Eind 1941 werkte Visser ook aan een portret van prinses Juliana naar een foto die de Prins hem had gegeven.⁴⁷ In februari 1942 was het portret voltooid. Het kostte Visser wederom de grootste moeite om tot de Prins door te dringen: omdat de Prins het zo druk had. Maar op 23 februari zou hij in Londen zijn: ik ga den geheelen morgen met mijn auto daar voor den deur liggen, zoo dat hij me niet kan ontsnappen. Van 't Sant zwichtte voor Vissers aandrang en arrangeerde een kort bezoek: ik naar boven den trap op, den deur ging open en de Prins kwam me met uitgestoken hand op den trap tegemoet. Hij zei dat hij het portret prachtig vond, en dat ik er niets

meer aan moest doen.⁴⁸ Visser maakte van de gelegenheid gebruik om zijn problemen in verband met een eventuele oproep in militaire dienst als soldaat (wat zou inhouden dat hij dan zijn werkzaamheden als kunstenaar niet langer kon uitoefenen) met de prins te bespreken; *het is toch maar goed dat ik aan dat portret van Juliaantje begonnen was hè!*, voegt hij er aan toe.⁴⁹

Het vervaardigen van een portret uitsluitend naar foto's was een ondankbare opgave en dat is ook aan het eindresultaat af te zien. Wat er met het portret is gebeurd is niet duidelijk, het is in ieder geval niet door de Prins aangekocht.⁵⁰ Beide portretten zijn thans spoorloos en nog slechts van foto's bekend (afb. 3 en 4).⁵¹

Visser heeft eer ingelegd met zijn portretten van leden van het Koninklijk Huis en hij genoot daarvan. Op een benefiettentoonstelling van oude landkaarten voor het Welfare Committee for the Netherlands Fighting Forces in het Unilever House, op 13 mei 1942 geopend door Gerbrandy, hadden mijn drie portretten een eereplaats, met allemaal koninklijke draperieën en wapenschilden [...]. Ik stond juist met de ministers te praten en daar kwam de Prins en hij kwam ook naar mij toe en gaf een hand. Je had majoor Grootenhuis gezicht moeten zien en v. Stuwe en Jansen, die ook op een afstandje stonden. Ik had lol natuurlijk.⁵²

Zoals gezegd pasten deze werkzaamheden van Visser nauwelijks of niet in een welomschreven regeringsbeleid. Nederlandse kunstenaars waren, zoals *Vrij Nederland* schreef, niet *systematisch aan het werk gezet*.⁵³ En daar was behoefte aan, zowel bij de kunstenaars als bij de Londense regering zelf. Het voorbeeld van de groots opgezette organisatie van de W.A.A.C. in Engeland werkte vanzelfsprekend inspirerend.

Begin 1941 schreef Visser: *v. Stuwe en ik zijn weer met een ander schema bezig, een idee van de Moll, om Ned. war artists aan te stellen. v. Anrooy zou er ook voor in aanmerking komen en misschien nog wel anderen, maar in ieder geval zou ik er ook bij zijn. Daar wordt hard aan gewerkt. Majoor C. Visser War artist*.⁵⁴ De Regeringspers-, later voorlichtingsdienst (R.V.D.), die ressorteerde onder het Ministerie

Afb. 3. Cor Visser, Prins Bernhard. Gesigneerd en gedateerd: Londen 1941. Foto naar verloren gegane tekening. Particuliere collectie, Ipswich.

van Buitenlandse Zaken, was aanvankelijk voor de uitvoering van deze plannen verantwoordelijk; in maart 1942 besloot de ministerraad deze taak over te dragen aan de Minister van O.K. & W. Er bleken zich herhaaldelijk moeilijkheden te hebben voorgedaan, vooral wanneer men wilde overgaan tot de aankoop van schilderijen: het hoofd van de R.V.D. achtte zich persoonlijk tot het oordelen in kunstzaken niet bevoegd.⁵⁵ Half februari 1941 blijkt Van Anrooy bezig te zijn met een marinestuk. Pas in juli van dat jaar werd Visser, *die als kunstenaar reeds verdienstelijk werk voor de Nederlandsche Regeering heeft verricht*, op zijn verzoek naast Van Anrooy aangesteld als 'war artist', onder de condities indertijd door de ministerraad vastgesteld: geen militaire rang en geen vaste bezoldiging, behoudens uiteraard eventuele aankoop van werken.⁵⁶ Het totale budget was bescheiden: £ 100 per maand, waarvan £ 25 voor reis- en verblijfkosten en £ 75 voor aankopen.⁵⁷ Tegen de eerste conditie kwam Visser bij de R.V.D. meteen in het geweer: *het is niet alleen wenschelijk, maar het wordt noodzakelijk geacht dat 'war-artists' in uniform worden gestoken en nominaal een officiersrang krijgen*, zo was hem van de zijde van het

Afb. 4. Cor Visser, Prinses Juliana. Gesigneerd en gedateerd: 1942. Foto naar verloren gegane tekening. Particuliere collectie, Ipswich.

Ministry of Information verzekerd en dat was ook in de Eerste Wereldoorlog het geval geweest.⁵⁸ De kwesties van de militaire rang (met bijbehorende outfit en status) en van de betaling per opdracht zouden nog herhaalde malen aan de orde komen. Maar tot 'majoor Visser' zou hij het nooit brengen. Visser stond helder voor ogen welk een taak een war artist zou dienen te vervullen. In een *memorandum aangeboden door Cornelis Visser, officieel oorlogsschilder der Nederlandsche Regeering* en opgesteld op verzoek van minister Bolkestein in maart 1942 omschrijft hij die functie als volgt:

1. *Hij moet gebeurtenissen vastleggen die voor Nederland van historisch belang zijn.*
2. *Hem kan worden opgedragen portretten te maken van vooraanstaande Nederlanders al of niet deel uitmakend van de Nederlandsche weermacht.*
3. *De Regeering kan hem opdragen schetsen of schilderijen te leveren die het Nederlandsche streven in een goed licht stellen.*
4. *Hij kan schilderijen, teekeningen en decoratieve ontwerpen uitvoeren ten bate van Oorlogshulp-Fondsen.*⁵⁹ Visser heeft dit 'programma' ook metterdaad vrijwel in zijn geheel uitgevoerd.

Afb. 5. Cor Visser, Prins Bernhard neemt in Wolverhampton in januari 1942 afscheid van de troepen, die naar Nederlands Oost-Indië vertrekken. Doek, 65 x 100 cm. Gesigneerd en gedateerd: Engeland 1944. Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag.

Afb. 6 (onder). Minister Van Boeyen, luitenant-generaal G. B. Noothoven van Goor en kolonel D. van Voorst Evekink tijdens het afscheid van de naar Indië vertrekkende troepen in januari 1942. Foto Vrij Nederland. Particuliere collectie, Ipswich.

De enige officiële opdracht om een gebeurtenis van historische betekenis vast te leggen betrof die voor het maken van een groot doek, voorstellend het moment waarop Z.K.H. Prins Bernhard de toespraak houdt in het kamp te Wolverhampton ter gelegenheid van het vertrek der soldaten naar Nederlandsch Oost Indië. De opdrachtbrief van 4 februari 1942 was ondertekend door A. Pelt, hoofd van de R.V.D., maar de formulering, die van enige kennis van de traditie van de historieschilderkunst getuigt ('het moment waarop') is waarschijnlijk van de hand van minister Bolkestein, als oud-onderwijzer en oud-leraar in de geschiedenis, bij uitstek vertrouwd met de historische schoolplaat.⁶⁰ Op 24 december 1941 – ruim twee weken na 'Pearl Harbor' – had de regering het besluit genomen om troepen naar Indië te sturen. De inspirator achter dit plan was de kolonel D. van Voorst Evekink, de commandant van de Koninklijke Brigade 'Prinses Irene', die in een nieuw kamp te Wolverhampton bij Birmingham was gelegerd. Ook de koningin schaarde zich

achter de regeringsbeslissing ondanks de kritische geluiden uit de top van de legerleiding, die zich terecht afvroeg hoe een niet op de tropen ingesteld detachement een reële bijdrage kon leveren aan de oorlogvoering in het Verre Oosten. De Prins sprak de troepen vóór hun inschepping op 7 januari 1942 in Wolverhampton toe: *de Koningin beseft, dat dit besluit U geheel andere levensomstandighe-*

den zal brengen in een voor U vreemd land en onder een U onbekende, aan Haar zeer trouwe bevolking, een werelddeel, dat onze trots en onze rijkdom uitmaakt.⁶¹ Het detachement was nog op zee, toen de Japanners op Java landden; men kwam niet verder dan Ceylon en moest terugkeren naar Engeland. Visser had al met het kamp te Wolverhampton kennis gemaakt in december 1941. Het beviel hem daar niet erg. Zijn kleding en schoeisel waren niet berekend op de plaatselijke, modderige en winterse omstandigheden en zijn beurs was te slecht gevuld om een rondje in de officiersmess te kunnen beantwoorden. Wel beschikte hij over een eigen kamer met bediende, maar het is allemaal zo onartistiek en vervelend [...] al dat oorlogstuig trekt mij niet erg aan, ze verwachten echter dat ik er iets van maak, maar ik zie het nog niet.⁶² Een meesterwerk is dit historiestuk inderdaad niet geworden (afb. 5). Het ontbrak Visser ten enen male aan compositorisch talent om de dramatiek van het afscheid te

Afb. 7. Cor Visser, Luitenant-generaal J. F. van der Vijver. Potlood, 540 × 440 mm. Gesigeneerd en geda-teerd: Londen 1942. Particuliere collectie, Ipswich.

kunnen verbeelden. Bovendien was hij als tekenaar zoveel vaardiger dan als schilder. Prins Bernhard – in een weinig geslaagd profil perdu – staat tegenover Van Voorst Evekink. Achter de Prins: de minister van Oorlog, Van Boeyen, in burger en naast deze de kolonel H. J. Phaff (de voorganger van Van Voorst Evekink als commandant van de brigade), de luitenant-generaal G. B. Noothoven van Goor (inspecteur der Nederlandse troepen in Engeland en tegenstander van de operatie) alsook een onbekende officier. Voor het bereiken van de goede postuur en gelijkenis van deze personages maakte hij handig gebruik van persfoto's: delen daarvan trok hij door (afb. 6). Een tot in details uitgewerkte voortekening bracht hij tenslotte weer door middel van een kwadraatnet op doek over. De belangrijkste artistieke vrijheid die de kunstenaar zich veroorloofde bestond in het schilderen van een vers pak sneeuw.⁶³ Visser voltooide (en dateerde) het schilderij pas in 1944.⁶⁴ Intussen had hij zich in verband met deze of een soortgelijke militaire opdrachten op eigen initiatief en risico al ruimschoots begeven op het gebied dat hem verreweg het beste lag en dat hij als tweede punt in zijn memorandum had genoemd: dat van het getekende portret. Hij koos zijn 'sitters' met overleg. Het ging hem daarbij klaarblijkelijk niet zozeer om de mogelijkheid van verkoop, maar veel meer om het leggen van contacten en het opbouwen van een vertrouwensband, die hem in zijn werk als oorlogsschilder te stade kon komen. Luitenant-generaal J. F. van der Vijver, de hoogste adviseur van minister Van Boeyen, had Visser op 14 augustus 1941 vergunning verleend om Wolverhampton te bezoeken. Het fraaie portret, gedagtekend Londen 1942, is nooit aan hem verkocht: het bevindt zich nog steeds in de nalatenschap van de kunstenaar (afb. 7).⁶⁵ Hetzelfde is het geval met het portret van kolonel D. van Voorst Evekink.⁶⁶ Het derde portret, dat van de inspecteur der Nederlandse Troepen in Engeland, de luitenant-generaal G. B. Noothoven van Goor, kort voor diens dood in maart 1942 in Wolverhampton gemaakt, is thans spoorloos, maar het werd niet door de generaal gekocht: hij

Afb. 8. Cor Visser, Luitenant-generaal G. B. Noothoven van Goor. Gesigeneerd en gedateerd: 1942. Foto naar verloren gegane tekening. Particuliere collectie, Ipswich.

Afb. 9 (linksonder). Cor Visser, Minister Gerrit Bolkestein. Potlood. Gesigeneerd en gedateerd: Londen 1943. Particuliere collectie.

kreeg slechts enkele foto's toegezonden (afb. 8).⁶⁷

Van de beide ministersportretten die Visser heeft gemaakt is dat van Bolkestein door hem persoonlijk aangekocht.⁶⁸ Visser is er aan begonnen in het voorjaar van 1943, de laatste sessie, slechts bedoeld voor kleine correcties, vond eind oktober plaats: *hij [Bolkestein] had het nog niet gezien met den achtergrond en met het zilveren haar. Hij was erg enthousiast en hij heeft er wel een kwartier naar zitten kijken en hij deed allerlei vragen* (afb. 9).⁶⁹ Het portret van Gerbrandy is daarentegen wel aangekocht door de Regering.⁷⁰ In zijn hiervoor geciteerde memorandum kondigt Visser aan: *dit portret zal bewaard worden voor de Nederlandsche geschiedenis*. Ook hier zijn gebruikelijke werkwijze: de minister behoefde pas te poseren toen een schets gereed was. *Ik ben ook*, schrijft Visser op 19 juli 1943, *naar Brown's Hotel [Dover Street bij Piccadilly, waar Gerbrandy woonde] gestapt en heb met Gerbrandy gesproken. Ik stelde hem voor om de teekening verder af te maken in zijn country-house [...] en nu vandaag om 6 uur gaan we samen met de auto er naar toe, en dan blijf ik daar dineren en slapen. [...] Meneertje bij de Prime-Minister logeeren hè!* En een dag later: *het was meer dan 1 uur met de auto en hij chauffeerde zelf, levensgevaarlijk*.⁷¹ Het portret overtuigt door de goed gekozen houding; ook over de attributen is ter dege nagedacht: de rechter arm van de premier rust op *The Times*; in zijn knoopsgat prijkt de margriet, het door Wilhelmina geïntroduceerde symbool van het verzet (afb. 10).⁷²

De apotheose van Vissers portretwerk had het groepsportret van het voltallige oorlogskabinet moeten worden. *Vrij Nederland* had reeds in 1941 de vraag opgeworpen (maar dan in verband met Van Anrooy!): *zal het Nederlandsche volk later niet zeggen: 'waar is een portret van den Ministerraad, die toen in Londen in ballingschap voor de grootsche taak stond, ons wereldrijk te besturen?'*⁷³ Visser nam jaren later die gedachte op; hij schreef op 1 februari 1944 aan zijn vrouw: *ik ben nu met een grootsch werk bezig en het schiet al goed op. Met min. Bolkestein heb ik afgesproken om een compositie te maken van den*

Afb. 10. Cor Visser, Minister-president Pieter Sjoerds Gerbrandy. Potlood, 730 × 540 mm. Gesigeneerd en gedateerd: London 1943. Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag.

ministerraad en nu ben ik een tafereel aan 't componeeren met 14 ministers.⁷⁴ In het half jaar dat volgde was hij rusteloos in de weer om zijn grootse plan te verwezenlijken. Hij benaderde de ministers Bolkestein, Gerbrandy en Van den Broek (Financiën!) persoonlijk, hij verzamelde nauwgezet alle gegevens, die in verband met deze opdracht van belang konden zijn: adres en telefoonnummer van de ministers, de namen van hun secretarissen-generaal en van hun privé-secretarissen, foto's waarop zij in hun meest karakteristieke houding waren vastgelegd, een lijstje met hun lichaamslengte, een plattegrond met tafelschikking van een kabinetsvergadering. Voorts maakte hij voorstudies in verschillende technieken en op uiteenlopende formaten en stelde hij een begroting op. De vraag daarbij was niet zozeer hoe hoog de prijs zou moeten zijn, maar veeleer

wie zo'n portret moest bekostigen. Tevoren had hij daarom een onderhoud aangevraagd bij de minister van Financiën, Van den Broek. Daar werd hij half juni ontvangen. Z.E. zei dat al de ministers er voor geïnteresseerd waren en dat het mooi gevonden werd. Persoonlijk vond hij dat het Nederlandse geld er niet aan besteed mocht worden, maar de meningen liepen nog al uiteen. [...] Het ging erover of het in de lijn lag van sobere Nederlanders en een sobere regering in ballingschap, of zij op kosten van de regering een portret van zichzelf konden laten maken. [...] Het slot was dat voorgesteld zou worden, dat het door de ministers uit eigen zak betaald zou moeten worden. Maar wat voor mij nu de grootste overwinning is [...] is dat ze het allemaal mooi vinden, dat ze of ze willen of niet eraan moeten denken, zoals iets wat mooi is in je hoofd blijft hangen, muziek, of iets van Daumier. Ze watertanden er gewoon van.⁷⁵ In zijn officiële aanbiedingsbrief, veertien dagen later, laat hij de heren ministers de keuze tussen twee formaten, levensgroot (3,70 × 1,95m) of driekwart-levensgroot (2,85 × 1,45);⁷⁶ de prijs voor beide formaten zou dezelfde zijn: £ 700, een alleszins redelijk bedrag, wanneer men bedenkt, dat Van Anrooy voor zijn portret van minister Soejono (afb. 21) £ 105 ontving.

Niet alleen in organisatorisch, maar vooral ook in artistiek opzicht waren Vissers voorbereidingen buitengewoon degelijk. De presentatieschets, nu in het bezit van het Rijksmuseum, moet Visser ondanks de latere datering 'London 1945' reeds begin mei 1944 voltooid hebben: op 9 mei is deze in de ministerraad van hand tot hand gegaan (afb. 11).⁷⁷ Die schets was gecomponeerd op basis en met behulp van foto's, die nog bewaard zijn gebleven. De meeste figuren zijn ontleend aan een – overigens buitengewoon levendige – reportage, die was gemaakt tijdens en voor de kabinetszitting waarop minister Soejono, die begin januari 1943 was overleden, werd herdacht; de toen ontbrekende of nog niet benoemde ministers (onder anderen mr. Burger) heeft hij op andere foto's moeten baseren.⁷⁸ Hij bracht om het kopiëren te vergemakkelijken op de desbetreffende foto een kwadraatnet aan over de figuur of de figuren

Afb. 11. Cor Visser, Het tweede kabinet Gerbrandy. V.l.n.r.: de ministers Van Angeren, Van Boeyen, Bolkestein, Kerstens, Van den Tempel, Gerbrandy, Albarda, Van den Broek, Burger, Michiels van Verduynen, Van Kleffens, Van Lidt de Jeude, Van Mook en Furstner.

Potlood en penseel, 380 x 630 mm. Gesigneerd en gedateerd: London 1945. Rijksmuseum, Amsterdam.
Afb. 12 (linksonder). Een groep ministers in discussie, Stratton House, Londen, januari 1943. V.l.n.r.: de ministers Kerstens, Albarda, Van den Broek en Van Kleffens. Foto Pictorial Press London, met lijnnet aangebracht door Cor Visser. Particuliere collectie, Ipswich.

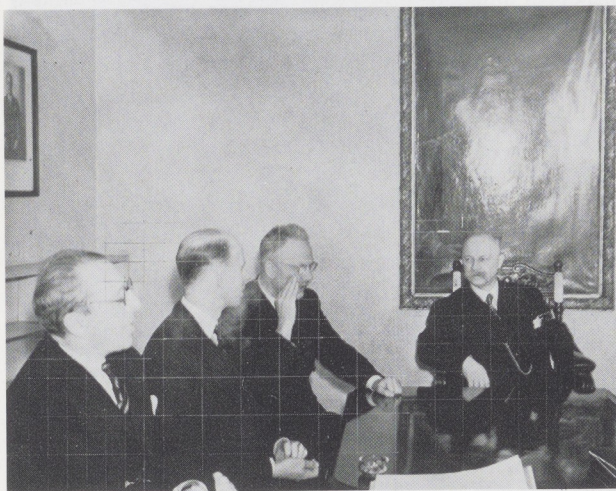
Afb. 13 (rechtsonder). Minister Bolkestein begroet zijn collega Van Lidt en Jeude, Stratton House, Londen, januari 1943. Foto Pictorial Press Londen, met lijnnet aangebracht door Cor Visser. Particuliere collectie, Ipswich.

Afb. 14 (p. 111). Een groep ministers tijdens de minister-raad, Stratton House, Londen, januari 1943. V.l.n.r.: de ministers Van Angeren, Van Kleffens, Van den Tempel en Gerbrandy; op de achtergrond: portret van Jan Pietersz. Coen door F. van Hengelaar. Foto Pictorial Press London, met lijnnet aangebracht door Cor Visser. Particuliere collectie, Ipswich.

Afb. 15. Cor Visser, *Vorstudie op ware grootte op de wand van zijn kamer in Arlington House, Londen voor het groepsportret van het kabinet. Foto naar verloren gegaan origineel. Particuliere collectie, Ipswich.*

die hij wenste te gebruiken. Soms nam hij een groep pratende ministers vrijwel in haar geheel over (afb. 12). Een andere maal ging hij met meer vrijheid te werk: de staande Van Kleffens is ontleend aan een foto waarop hij zit te praten, de – geheel rechts – zittende Van Lidt de Jeude is met embonpoint en al gekopieerd naar een foto waarop

hij staande Bolkestein begroet (afb. 13). De hand aan de revers van Bolkestein – zittende tweede van links – blijkt de arm te zijn van Michiels van Verduynen, die door middel van een kwadraatnet van diens foto naar de schets is overgebracht. Zelfs kleine details zoals een brillenkoker heeft Visser van foto's gekopieerd. Zonder twijfel heeft hij de sober ingerichte ministerraadskamer in Stratton House met de grote mahoniehouten vergadertafel en de stoelen in achttiende-eeuwse Engelse stijl zelf gezien; de portretten van de koninklijke familie hingen inderdaad aan de wand, het toevoegen van het portret van de Engelse koning was een voorstel *om de Engelsch-Nederlandsche betrekkingen gedurende deze oorlogsjaren aanschouwelijk voor te stellen*.⁷⁹ Het grote portret van Jan Pietersz. Coen, een kopie naar (een reproductie van) het schilderij in het Rijksmuseum door de war artist Van Hengelaar, dat achter de rug van de premier hing, heeft Visser – begrijpelijk – weggelaten (afb. 14).⁸⁰ Visser ging in zijn presentatie nog een stap verder. In de kamer waarover hij in Arlington House als war artist beschikte (room 86o) had hij op de muur in houtskool een

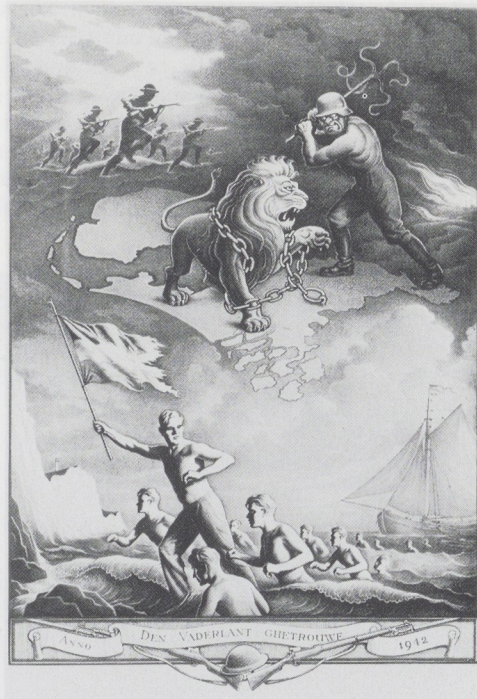

schets gemaakt in de beide formaten die hij ter keuze aanbood, het geheel op drie kwart en de groep van drie ministers geheel rechts nog eens op ware grootte. Van die lijntekening heeft hij een foto laten maken (afb. 15). Pas als dit ontwerp door de heren ministers zou zijn goedgekeurd stelde hij voor met korte zittingen te beginnen.

Het knap uitgewerkte en voortreffelijk gepresenteerde voorstel werd echter in de ministerraad van 18 juli 1944 afgewezen: er waren *overwegende bezwaren om tot de opdracht van zulk een schilderij over te gaan*.⁸¹ Welke dat waren laat zich niet moeilijk raden. De eufore stemming, ruim een maand na D-Day, en de politieke situatie van een mogelijk spoedig naderende bevrijding met de daarmee verbonden gevoelige problematiek van de 'terugkeer' schiep voor een oorlogskabinet niet de goede voedingsbodem om aan zaken als een groepsportret aandacht te schenken. Bovendien deden zich juist in deze periode enkele wisselingen voor in de samenstelling van het kabinet, die voor Vissers compositie directe en ingrijpende gevolgen zouden hebben gehad.⁸² Door dit besluit van de ministerraad kwam voor Visser het definitief einde aan wat hij zich had voorgesteld als het top-punt van zijn carrière als officiële oorlogsschilder. Een poging om in maart 1945, vlak voor de bevrijding, alsnog dit plan te verwezenlijken moest wel mislukken.⁸³

Als derde taak voor een oorlogsschilder zag Visser *het leveren van schetsen of schilderijen, die het Nederlandsche streven in een goed licht stellen*.⁸⁴ Hij heeft, voor zover bekend, maar één maal zo'n opdracht uitgevoerd en dan niet voor de regering maar voor de commissie van beheer van Oranjestad, de door Wilhelmina opgerichte en door haar op 2 juni 1942 geopende club voor Engelandvaarders aan Hydeparkplace.⁸⁵ Het was de bedoeling kennelijk uit dank voor haar initiatief aan de koningin een zinnebeeldige tekening over de Engelandvaarders aan te bieden. *De voorstelling geeft als achtergrond de contouren van Nederland, zo omschrijft bestuurslid L. Tas de opdracht, daaruit treden eenige personen in reis- en zeilkledij, die ontsnapte Engelandvaarders zullen symboliseren [...]*.⁸⁶ De oorspronkelijk genoemde prijs

Afb. 16. Cor Visser, *Allegorie op de Engelandvaarders*. Foto naar een verloren gegane tekening. Particuliere collectie, Ipswich.

van £ 12 mocht rustig overschreden worden! Visser kweet zich van zijn taak, maar niet met overtuiging (afb. 16). *Ik heb dit moeizaam in elkaar gewrocht [...] De tekening heb ik al afgeleverd aan Oranje-Haven en die zal nu wel gauw aan Tante aangeboden worden. Ik ben benieuwd hoe ze het vindt, ze zal wel schrikken van dat nazismoel*.⁸⁷ De tekening werd inderdaad op 5 mei 1943 aan de koningin aangeboden en ook door haar aanvaard, maar het origineel is thans spoorloos!⁸⁸ De afrekening gaf aanleiding tot een onverwikelijke ruzie. Vissers nota bedroeg uiteindelijk £ 50; Oranjestad wenste niet meer te betalen dan £ 20 en wees eigenmachtig het auteursrecht toe aan de koningin. Visser weigerde ooit nog voor Oranjestad, *waar kwajongens aan het hoofd staan [...], te werken*.⁸⁹ Tenslotte maakte Visser in zijn als atelier ingerichte kamer in Arlington House allerlei gebruiksgrafiek zoals een kaart met de onderscheidingsteken van de Koninklijke Landmacht.⁹⁰ Men kan zich afvragen of dit soort werk tot zijn activiteiten als war artist

gerekend moet worden: hij signeerde het niet.

Het belang van Vissers oorlogswerk ligt niet in de eerste plaats in de artistieke betekenis ervan, hoe vakkundig en zorgvuldig dit ook is, maar in de uitzonderlijke opdracht- en werksituatie, waaronder het tot stand is gekomen. Hij wist toegang te verkrijgen tot een kring opdrachtgevers, die hij onder normale omstandigheden nooit zou hebben bereikt. Maar ook daar bleef hij voortdurend attent op de status van zijn beroep als beeldend kunstenaar: zaken als in zijn ogen rechtvaardige honorering en handhaving van auteursrechten verdedigde hij met verve. Hij was, zoals *Vrij Nederland* schreef, een echte Hollander: *het schoorsteentje moet rooken*.⁹¹ Zijn werk voor de Nederlandse instanties heeft daar in de oorlogsjaren overigens maar voor een klein deel voor kunnen zorgen.

Hoewel officieel oorlogsschilder van de *Nederlandsche regering*, is hij nooit, zoals vele van zijn geallieerde collega's, ook daadwerkelijk beeldend getuige geweest van de verschrikkingen van de oorlog. Dat wil geenszins zeggen dat hij een teruggetrokken leven leidde en de oorlog niet aan den lijve zou hebben ondervonden. Voortdurend op pad deelde hij het lot van de bewoners van Londen: in de eerste en ook weer in de laatste oorlogsjaren verbleef hij 's nachts weken achtereen in de stations van de ondergrondse, waar hij zich toegedee op het repareren van oud speelgoed voor de kinderen. Zijn brieven boekstaven dat oorlogsleven heel uitvoerig.⁹²

Anton van Anrooy

Ir. Anton van Anrooy (1870 Zaltbommel-Londen 1949) was een geheel andere figuur. Hij was geboren in Zaltbommel en behoorde daar tot de notabele families evenals de familie Philips, waaraan hij verwant was. Hij studeerde in Delft, maar gaf er de voorkeur aan kunstschilder te worden. In 1896 vestigde hij zich blijvend in Engeland en werd ook Engelsman.⁹³

Anders dan Cor Visser beschikte Van Anrooy als vanzelfsprekend over de maatschappelijke contacten, die in de oorlogsjaren tot opdrachten konden leiden. Hij had voor de oorlog de vrouw van Anton Philips

geportretteerd en *alle groote mannen van de Shell*.⁹⁴ Hij was er echter, ruim 70 jaar oud bij het begin van de oorlog, de figuur niet naar zich daar erg voor in te spannen, al waren opdrachten in de karige oorlogsjaren altijd welkom.

De eerste oorlogsopdracht kwam, voor zover bekend, niet van de regering, maar van het Comité Neerland's Vrijheidsdag en betrof het calligraferen van een oorkonde, die zou worden aangeboden aan koningin Wilhelmina ter gelegenheid van haar zestigste verjaardag op 31 augustus 1940 door de voorzitter van het Comité, Paul Rijkens, voorzitter van de Raad van Beheer van Unilever. Dit comité, waarvan het bestuur was samengesteld uit vooraanstaande figuren uit het bedrijfsleven, stelde zich ten doel door middel van een netwerk van afdelingen in alle gebieden waar Nederlanders in vrijheid woonden en werkten de vaderlandsliefde en de verbondenheid met het Huis van Oranje wereldwijd te bundelen⁹⁵; de organisatie van evenementen ter gelegenheid van koninginnedag en van de herdenking van de Duitse inval rekende het tot zijn taken. Door het gevaar voor luchtaanvallen kon de aanbieding van de oorkonde niet op de dag zelf in Londen plaatsvinden, maar op 11 februari 1941 aan boord van de op die dag in dienst gestelde kruiser 'Jacob van Heemskerck'. De fraaie oorkonde was intussen ten gevolge van bombardementen licht beschadigd *waarvoor haar historische betekenis wordt verhoogd*.⁹⁶

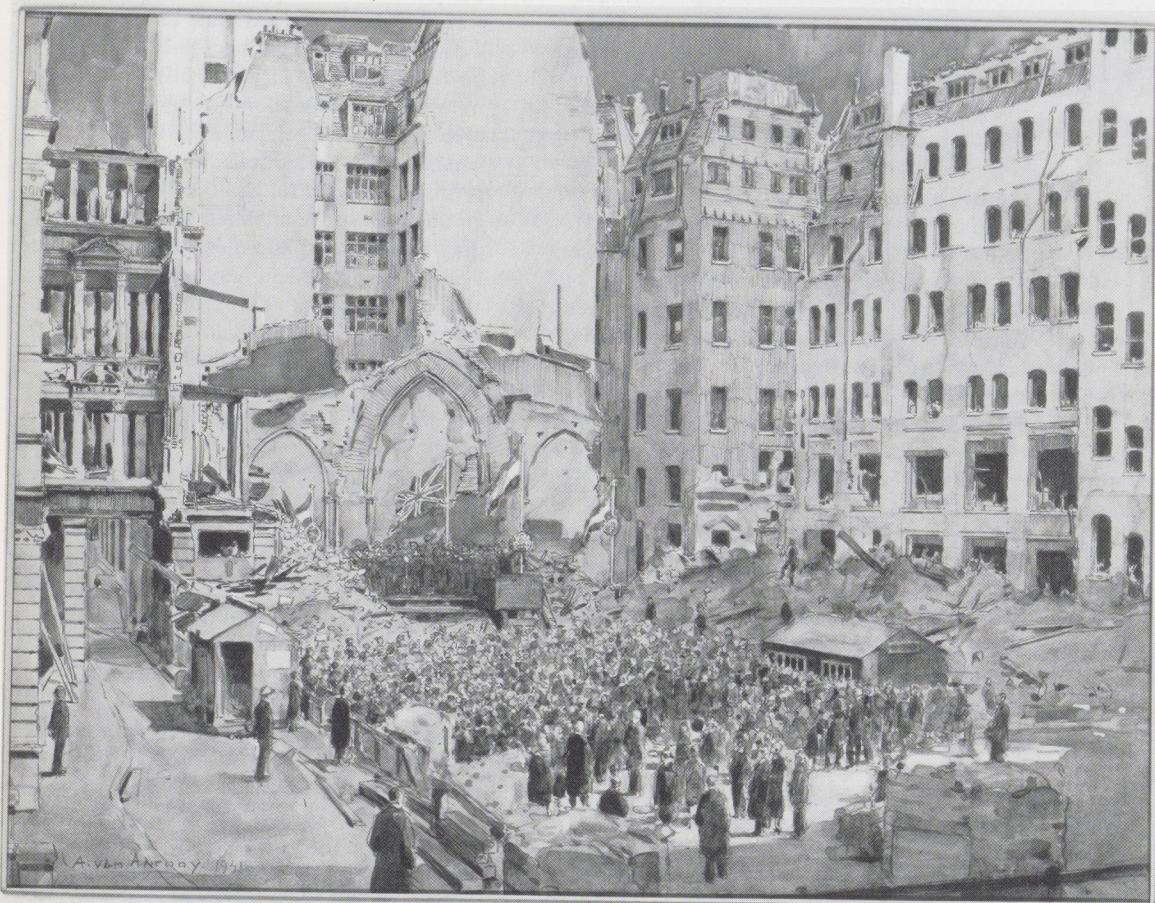
Hetzelfde Comité had de organisatie op zich genomen van de herdenking van de Duitse inval op 10 mei 1940. Als plaats van deze herdenkingsplechtigheid was de keuze gevallen op de plek waar de Nederlandse Kerk in Austin Friars, midden in de City van Londen, had gestaan, die door een bombardement op 16 oktober 1940 volkomen was vernietigd.⁹⁷ De eerste maal, op 10 mei 1941, waren de koningin, de prins en het voltallige Nederlandse kabinet aanwezig. Het comité gaf Van Anrooy opdracht van deze gebeurtenis een aquarel te maken: *deze waterverftekening*, aldus *Vrij Nederland* één jaar later, *welke door den Nederlandschen 'war artist' A. van Anrooy is vervaardigd, werd door*

Afb. 17. Anton van Anrooy. Stratton House in Londen.
Potlood en penseel in kleur. Gesigneerd en gedateerd:
A. A. Londen 1942. Rijksdienst Beeldende Kunst, Den
Haag.

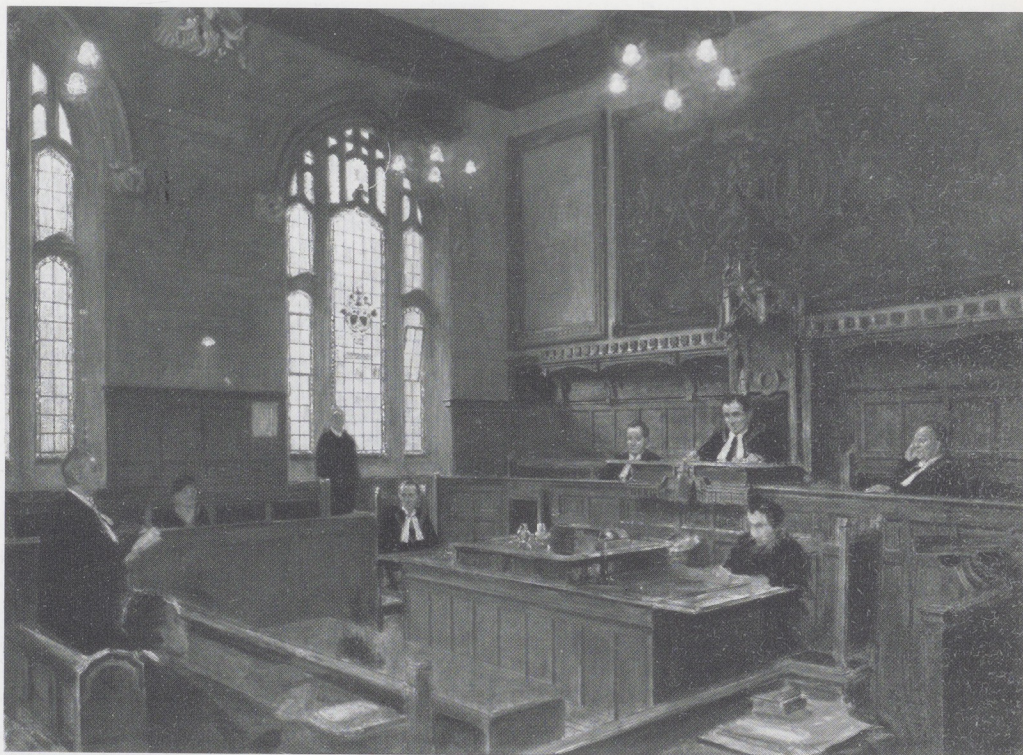

Ir. P. F. S. Otten [de latere president-directeur van Philips] *dezer dagen aan den Premier prof. mr. S. Gerbrandy aangeboden*; de aquarel bevindt zich nu in het Rijksmuseum (afb. 18).⁹⁸ Van Anrooy heeft voor een andere benadering gekozen dan de persfotografen, die deze sobere maar indrukwekkende bijeenkomst hebben vastgelegd. Door een ver van de eigenlijke plechtigheid verwijderd standpunt te kiezen kon hij de volle nadruk leggen op de dramatische verwoesting, die het bombardement had teweeggebracht; er was een open vlakte ontstaan van 200 bij 200 meter, waar vrijwel niets meer herinnerde aan het oude gebouw, dat daar ooit had gestaan.

Van Anrooy was als civiel ingenieur en architect bedreven in het weergeven van

Afb. 18 (linksonder). Anton van Anrooy, *Herdenking op 10 mei 1941 van de inval van de Duitsers, Austin Friars, Londen. Potlood en penseel in kleur, 350 × 450 mm. Gesignd en gedateerd: 1941. Rijksmuseum, Amsterdam.*

Afb. 19. Anton van Anrooy, *De Nederlandse rechtbank in Londen tijdens de zitting van 22 juni 1942. Doek, 67 × 93 cm. Ministerie van Justitie, Den Haag.*

architectuur. Dat blijkt ook uit de aquarel, die hij in opdracht van Bolkestein in 1942 maakte van Stratton House, het belangrijkste regeringsgebouw, dat in 1941 tijdens de Blitz verschillende malen was beschadigd (afb. 17). *Vrij Nederland* had dit onderwerp al aan Van Anrooy toegebracht: *waar is een portret van 't [...] dank zij Hitler van de pokken geschonden Stratton House? Aan zulke taken kan Van Anrooy medewerken.*⁹⁹ De Nederlandse vlag wappert boven de ingang van het licht gehavende gebouw. Intussen was Van Anrooy – en wel als eerste – door de R.V.D. als ‘war artist’ aangetrokken. Zijn eerste opdracht was een schilderij te maken van de indienststelling van de ‘Jacob van Heemskerck’ op 11 februari 1941. Deze kruiser was in de meidagen in niet afgebouwde staat naar Engeland gesleept en daar voltooid en van de modernste bewapening voorzien.¹⁰⁰ Begin 1942 volgde een tweede marine-opdracht: *Hr. Ms. Kinsbergen in volle*

*actie in de Caribbean Sea. Wij denken o.m. aan het tot zinken brengen van het Duitse vrachtschip Rhein, dat door de Duitse bemanning in brand werd gestoken en door onze bemanning niet meer kon worden geblusht.*¹⁰¹ Dit incident had plaatsgevonden in mei 1940 toen het artillerie-instructieschip ‘Van Kinsbergen’ acht Duitse schepen bij Aruba wist buit te maken, waarbij er één door brand verloren ging.¹⁰² Het doek moest niet te klein worden opgezet! Het eerstgenoemde schilderij, alsook *eenige kleindere schilderijen vervaardigd van het kamp van Nederlandsche vliegers*, zijn in ieder geval tot stand gekomen.¹⁰³ Het is te betreuren, dat dit typische oorlogswerk als verloren moet worden beschouwd.

Van Van Anrooy zijn nog twee schilderijen bewaard, beide uit 1942, die hij in het kader van zijn werkzaamheden als oorlogsschilder heeft gemaakt. Het eerste betreft een olieverfschets van een zitting van de Nederlandse

Afb. 20. Anton van Anrooy, Prof. mr. J. A. Veraart, rechter-plaatsvervanger bij de Nederlandse rechtbank in Londen. Potlood, 250 × 365 mm. Rijksmuseum, Amsterdam.

rechtbank in Londen. Deze rechtbank was op 3 november 1941 geïnstalleerd in de Middlesex Guildhall, Westminster, een unicum in de Engelse rechtsgeschiedenis, omdat regering en parlement van Groot-Brittannië hiermee een inbreuk op hun jurisdictie geëdoogden. De Nederlandse rechters hielden zich voornamelijk bezig met de rechtspraak inzake misdrijven, die op de Nederlandse koopvaardij schepen door niet-Britse onderdanen waren gepleegd.¹⁰⁴ Een zaak die diende op 22 juni 1942, waarbij twee Chinese zeelieden, van moord beschuldigd, terechtstonden trok veel publiciteit.¹⁰⁵ Van deze zitting heeft Van Anrooy een reeks potloodschetsen gemaakt en een grote olieverschets (afb. 19). Mede op grond van de – onlangs teruggevonden – potloodschetsen is het mogelijk de figuren te identificeren: geheel rechts de president mr. J. M. de Moor met twee rechter-plaatsvervangers, links mr. H. van Everdingen en rechts prof. mr. J. A. Veraart; in het midden, staande, de bode en gezeten aan tafel de waarnemend-officier van justitie, mr. C. W. A. Schürmann en de waarnemend-griffier, mevrouw mr. E. P. A. Akkerman-Weber; links een Hollandse marechaussee en de beide advocaten, mr. Sannes (staande) en mr. Van den Bergh; de twee verdachten, T.A.K. en L.K., zijn op de olieverschets weggelaten. Van Anrooy is in staat de architectuur van de prachtige oude rechtszaal overtuigend weer te geven, ook in de getekende portretten blijkt hij raak

te kunnen typeren (afb. 20). Door onbekende oorzaken is het grote schilderij er nooit gekomen. De schets bleef tot zijn dood in bezit van de kunstenaar.¹⁰⁶

Vanuit historisch oogpunt is zijn belangrijkste werk het portret van minister Soejono. Pangeran Ario Soejono (1886–1943) is de enige Indonesiër geweest die ooit zitting heeft gehad in een Nederlands kabinet. Van 9 juni 1942 tot zijn plotseling dood op 5 januari 1943 was hij minister zonder portefeuille in het tweede kabinet Gerbrandy. Slechts een klein groepje hoge ambtenaren (waaronder Soejono) was met de luitenant-gouverneur Van Mook in maart 1942 bij de Japanse inval uit Indië weten te ontkomen: het waren vooral Van Mook, toen minister van koloniën, en Van Kleffens, die aandrongen op zijn opname in het kabinet, vooral ook om de anti-koloniale gevoelens in Amerika de wind uit de zeilen te nemen. In de ministerraad heeft Soejono bij de voorbereiding van de befaamde 7 december-toespraak van Wilhelmina over de toekomstige verhouding van Nederland en Indië met felheid de onafhankelijkheid van zijn land bepleit, eventueel los van het moederland. Geen der ministers deelde zijn standpunt.¹⁰⁷ Het kabinet heeft de aanwezigheid van Soejono in zijn midden blijkens de opdracht voor dit portret kennelijk als een feit van belang beschouwd. Het schilderij is nog voor het overlijden van Soejono voltooid. Het werd in maart 1943 betaald (£ 105) en in september 1944, in het kader van de terugkeer naar Nederland, door Bolkestein aangeboden aan het Ministerie van Koloniën, met de aantekening, dat het indertijd was aangekocht *ook al was de gelijkenis niet in elk opzicht geslaagd*.¹⁰⁸ Niet alleen de gelijkenis deugde niet, ook de officiële kleding van de minister, die hij overigens met behulp van vrienden her en der in Amerika en Engeland had gekocht, en de parafernalia, zoals de payung of statieparasol, zijn zonder kennis van zaken geschilderd, terwijl het ondenkbaar is dat een adellijke Javaan in normale omstandigheden een Chinees meubel als statiezetel zou gebruiken (afb. 21).¹⁰⁹

Na 1942 is van Van Anrooy geen oorlogswerk meer bekend. Zijn persoonlijke verhou-

Afb. 21. Anton van Anrooy, Minister Soejono. Doek, 90 x 70 cm. Gesigneerd en gedateerd 1943. Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag.

ding met Bolkestein was, naar het schijnt, niet goed.¹¹⁰ In de zomer van 1944 klaagde hij over gebrek aan medewerking van de verschillende departementen bij het suggereren van geschikte onderwerpen, maar zonder resultaat.

F. H. van Hengelaar

Over de derde oorlogskunstenaar, F. H. van Hengelaar (1896–na 1967), die sedert 1927 in Engeland verbleef, valt niet veel van belang te melden: zoals gezegd is geen van zijn oorlogsschilderijen bewaard gebleven. Uit de officiële stukken valt op te maken, dat hij in ieder geval twee series schilderijen maakte. De eerste serie maakte hij voordat hij tot officieel oorlogsschilder werd benoemd (zij gaf dan ook grote problemen op gebied van de comptabiliteit): een reeks van drie kopieën naar zwart-wit reproducties van portretten van beroemde Nederlanders, admi-

raal De Ruyter, gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen en Prins Willem van Oranje, tezamen voor 150 guineas. Zij waren bestemd om de kantoren van de verschillende ministeries op verantwoorde en passende wijze aan te kleden; op sommige foto's zijn ze zichtbaar (afb. 16).¹¹¹

Van Hengelaar was werkzaam op het Ministerie van O.K.&W., maar verliet de dienst daar in augustus 1942; mogelijk ontving hij uit dien hoofde een wekelijkse uitkering van £ 5. Toen hij eenmaal in mei 1942 door Bolkestein als derde war artist was aangesteld, werd hij geacht de door hem vervaardigde schilderijen met die uitkering te verrekenen: een vroeg voorbeeld van de contraprestatieregeling. De tweede serie, waarmee hij in 1943 een begin maakte betrof portretten van typen van de *Nederlandsche strijdkrachten*. Op 13 februari 1943 schrijft de schilder opgetogen aan Bolkestein, dat *een zeer typische Hollander, corporaal van Straalen gevonden was, die in volle wapenrusting poseert in mijn atelier. Het schilderij is niet alleen een portret, in de compositie is een symboliek idee verwerkt*.¹¹² Het schilderij werd, op verzoek van Van Hengelaar, gekeurd door een ter zake deskundig majoor: *ik ben allerminst een kunstenaar, maar ik vind het schilderij sober en goed. De ietwat vriendelijke gelaatsuitdrukking is wellicht aanvaardbaar, daar hierdoor vermeden wordt dat het gezicht een te conventionele uitdrukking krijgt, die de gedachte aan Duitse voorstellingen zou kunnen oproepen*.¹¹³ De minister dacht er anders over: hij zag geen kans de grote portretten naar Nederland te vervoeren. *Doet U daarom niet beter Uw tijd aan ander werk dan deze portretten productief te maken?*, schrijft hij aan de kunstenaar.¹¹⁴ Het is niet verwonderlijk, dat deze schilderijen de tijd niet hebben overleefd.

Wim Oepts

De vierde Nederlandse war artist W. A. Oepts (1904 Amsterdam–Parijs 1988) was als kunstenaar veruit de belangrijkste. Het is dan ook zeer te betreuren, dat van zijn oorlogswerk, voor zover bekend, niets bewaard is gebleven. Oepts vluchtte in de zomer van 1940 met zijn vrouw uit Frankrijk, waar hij woonde, naar Engeland en voegde

zich daar bij het Nederlandse leger. Het Ministerie van O.K.&W. ontdekte zijn talenten en schakelde hem in als ontwerper bij de inrichting van de tentoonstelling 'Nederland', die in Edinburgh en Glasgow was georganiseerd door de R.V.D., *Vrij Nederland* en Engelse en Schotse instanties en die een veelzijdig beeld gaf van heden en verleden van ons land: van juni 1942 tot januari 1943 kreeg hij officieel verlof van militaire dienst.¹¹⁵ Kort daarna, op 25 februari 1943, werd hij definitief afgestaan door het Ministerie van Oorlog en benoemd tot war artist. Hij heeft als zodanig vooral gewerkt voor de R.V.D. en allerlei affiches en illustraties gemaakt.¹¹⁶ Bij de bevrijding van Nederland echter richtte Van Stuwe op 2 februari 1945 een verzoek aan de minister van Oorlog om Oepts als 'war-correspondent' te benoemen en hem zo de mogelijkheid te bieden om zoowel in de frontlinie als in het reeds bevrijde deel van Nederland als 'war artist' werkzaam te zijn. Het ging daarbij om tekeningen en schetsen, die zoowel van documentaire als van esthetische waarde zijn. Van de enige Nederlandse war artist in eigenlijke zin is echter tot nog toe geen werk achterhaald.¹¹⁷

Het beleid van de Nederlandse regering ten aanzien van de inzet van Nederlandse kunstenaars voor de oorlogsvoering kan niet anders dan als zwak worden bestempeld. Het budget was te krap met als gevolg soms kleinzielige kibbelpartijen over kleine bedragen. Het ontbrak aan coördinatie waardoor er nauwelijks suggesties voor onderwerpen van de verschillende ministeries naar voren werden gebracht, maar bovenal was er gebrek aan belangstelling en visie. Misschien inspireerde het handjevol Nederlandse kunstenaars dat in Engeland woonde ook niet tot grootse plannen.

Op 21 september 1945 gaf Van Stuwe aan Cor Visser toestemming om naar het bevrijde Nederland te gaan. *Ik heb Visser die reis moeten toestaan, daar hij nog in dienst van ons was*, noteerde hij erbij en hij voegde er aan toe: *regeling positie War Artists Cor Visser, A. van Anrooy, H. F. van Hengelaar: zij vallen onder Onderwijs en de oorlog is over. Graag instructie of ik ze onder dankbetuiging voor*

hun goede diensten kan mededeelen, dat het Min. mij opdracht heeft gegeven dat hun functie ophoudt. Inderdaad: de oorlog was voorbij en de oorlogsschilders konden gaan.

Noten

¹ *Vrij Nederland* 16 augustus 1941

² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 9 Londen, 's-Gravenhage 1979.

³ Meirion and Susie Harries, *The War Artists: British official war art of the twentieth century*, Londen 1983, p. 274. De collectie wordt samen met het archief van de W.A.A.C. bewaard in het Imperial War Museum in Londen.

⁴ F. G. A. H. H. van Abeelen, *Het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te Londen 1940-1945*, uitgegeven door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen 1969 en dez., *Inventaris van het Londens Archief van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen 1940-1946*, uitgegeven door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen 1969, vooral nr. 312: briefwisseling betreffende war artists, februari 1941-september 1945. Zie ook het artikel van G. Bode over het Ministerie van O.K.&W. in Londen in *Uitleg*, 6 mei 1980. De vier hier genoemde namen zijn de enigen, waarvan correspondentie wordt bewaard. In een artikel in *The Studio*, 128, oktober 1944, pp. 117-119, *Dutch Art in London*, wordt, behalve aan de schilderes Nellie van Bakel, alleen aan dit viertal aandacht besteed. Een lijst met namen van Nederlandse kunstenaars in Londen, Van Abeelen, *Inventaris* nr. 277, vermeldt onder de schilders ook Jan Hoowy en Dik van Gent.

⁵ De artistieke nalatenschap en het privé-archief van Cor Visser worden beheerd door een particulier in Ipswich, Suffolk. Voor een levensschets: cat. tent. *Retrospective loan exhibition of oils, water-colours, woodcuts and drawings by Cor Visser*, Ipswich (Christchurch Mansion) 16 april-15 mei 1983.

⁶ Gijs van der Ham, *Wilhelmina in Londen 1940-1945, documenten van een regering in ballingschap*, Haarlem 1981, p. 53.

⁷ *Vrij Nederland* 17 augustus 1940.

⁸ Eigenhandige brief 18 juni 1940, privé-archief Visser (noot 5).

⁹ Exemplaar van de linoleumsnede en de voortekening berusten in het privé-archief Visser (noot 5).

- ¹⁰ Archief van het Kabinet der Koningin, dossier 140 nr. 17. Over het bloknootsysteem, dat Wilhelmina na de Eerste Wereldoorlog introduceerde: Van der Ham, *op.cit.* (noot 6), p. 132.
- ¹¹ Handgeschreven notitie van Van Stuwe, 12 november 1940, archief Visser.
- ¹² Brief Visser aan zijn vrouw, Londen dinsdagmorgen (= 12 november 1940).
- ¹³ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 13 november 1940.
- ¹⁴ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen vrijdag (= 15 november 1940), Van der Ham, *op.cit.* (noot 6), p. 28.
- ¹⁵ Van der Ham, *op.cit.* (noot 6), p. 29.
- ¹⁶ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 12 januari 1941, zondagmiddag. Zie ook: Albert E. Kersten (ed.), *Het dagboek van dr. G. H. C. Hart, Londen mei 1940 – mei 1941*, 's-Gravenhage 1976, p. 238.
- ¹⁷ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 14 januari 1941.
- ¹⁸ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 25 januari 1941.
- ¹⁹ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 14 januari 1941. *Vanmorgen ben ik naar Plaistow naar de lithgr. Drukkerij geweest [= The Curwen Press Ltd]. Het stond er nog. Alleen de helft was er maar van weg. Ze hadden zich echter al weer ingericht en werkten weer door. Ze waren blij me weer te zien en ik heb alles afgesproken en een steen uitgezocht en ik heb al de benodigdheden meegekregen...*
- ²⁰ *East Anglian Daily Times* 9 mei 1941, één dag voor de eerste publikatie van het portret in *Vrij Nederland*; *Vrij Nederland* 26 juli 1941.
- ²¹ Brieven Visser aan schrijver dezes, 8 augustus 1981 en 19 oktober 1981.
- ²² Brief Visser aan zijn vrouw, ongedateerd, (voorjaar 1941), Londen vrijdagavond in Greenparktube: *Ik zal wat proberen te schrijven, het is hier erg rumoerig. Ik heb gewacht tot dat ik wat meer wist van de steen. Je moet je maar niet van streek maken om wat ik je vertellen ga. De proefdrukken zijn niet naar mijn tevredenheid, en ik geloof niet dat ze ooit van die steen goed kunnen komen [...] Morgen gaan Mr Simon (Curwen press direc.) en ik de zaak aan v. Stuwe uitleggen. Wat zal hij teleurgesteld zijn.*
- ²³ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 29 april 1941.
- ²⁴ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 14 januari 1941: [...] *ook moet ik v. Stuwe nog over het artikel spreken wat hij van plan is er over te schrijven [...] De litho werd inderdaad afgebeeld in Vrij Nederland van 10 mei 1941.*
- ²⁵ L. de Jong, *op.cit.* (noot 1), p. 84, noot 1. De N.P.C. gaf ook het weekblad *Voice of the Netherlands* uit en bij tijd en wijle boeken en pamfletten.
- ²⁶ Zie kwitantie, gedateerd 29 maart 1943 in het archief Visser (noot 5) en betalingsopdracht in het archief O.K.W. gedateerd 11 maart 1943, *Inventaris* (noot 4), nr. 312.
- ²⁷ Brief Visser aan zijn vrouw, 29 april 1941.
- ²⁸ Brief Brandel aan Visser, 3 mei 1941, archief Visser (noot 5).
- ²⁹ Ondertekend exemplaar in archief Visser. Een ontwerpcontract van 21 mei werd door Visser niet getekend.
- ³⁰ *Vrij Nederland* 12 juli 1941.
- ³¹ Archief Kabinet der Koningin dossier 25 nr. 12; brief Visser aan zijn vrouw, Londen dinsdag (= 21 juli 1941).
- ³² Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 3 december 1941; contract 26 januari 1942 in privé-archief Visser (noot 5). Het zou tot 27 juni 1942 duren voordat de kleine prent voor 2 sh. 6d. in *Vrij Nederland* te koop werd aangeboden. Met de prenten werd tot 11 maart 1944 in *Vrij Nederland* geadverteerd.
- ³³ Archief Kabinet der Koningin dossier 26 nr. 2.
- ³⁴ Brief N.P.C. aan Visser, 17 mei 1945. De netto opbrengst bedroeg in totaal £ 893.13.5.
- ³⁵ Tekst, waarschijnlijk van de hand van Van Stuwe, bij reproductie in *Vrij Nederland* 10 mei 1941. Zie Van der Ham, *op.cit.* (noot 6), pp. 27 en 31 e.v.: 'Wilhelmina's ideaal: vernieuwing'. Het portret is verschillende malen in Engeland geëxposeerd: cat.tent. *Exhibition of works by artists of our allies ... under the auspices of the British Council*, Edinburgh (National Gallery of Scotland) mei 1941, nr. 288. Zie hieronder bij noot 51. Het portret werd ook gepubliceerd in het bekende maandblad *The Studio*, 122, oktober 1941, p. 115.
- ³⁶ Brief Visser aan schr. dezes, 6 augustus 1980.
- ³⁷ Ongedateerde brief van Visser aan zijn vrouw, Londen zaterdagmiddag, zomer 1941?
- ³⁸ Brief van Visser aan zijn vrouw, 1 februari 1944: *zaterdag heb ik tante W. gesproken, een heele lange tijd heb ik met haar zitten praten, wel zoowat 1/2 uur.* Dit gesprek had mogelijk betrekking op door Visser gemaakte fotogra-

fische (?) reproducties naar schilderijen van Wilhelmina. De vice-president van de Raad van State, jhr. mr. F. Beelaerts van Blokland, schreef Visser op 15 februari 1944 naar aanleiding daarvan; hij stuurde deze aan hem terug met het verzoek ze tijdelijk ter beschikking van haar te stellen als zij daaraan behoefte zou hebben.

³⁹ Visser maakte in de zomer van 1941 in opdracht van de Belgische regering in Londen wel een portret van koning Leopold. Ook van dit portret is een litho gemaakt. Behandeling van de lotgevallen van dit portret valt buiten het kader van dit artikel.

⁴⁰ Zie ook brief van Visser aan zijn vrouw, 29 april 1941: *ik zal er zoo langzamerhand weer eens met v. Stuwe over praten, wat je schreef, om een portret van P.B. te maken.*

⁴¹ Brief van Visser aan zijn vrouw, Londen dinsdag (= 21 juli 1941).

⁴² Brieven van de adjudant van de prins, kolonel H. J. Phaff, aan Visser van 6 oktober en 28 oktober 1941.

⁴³ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 3 december 1941.

⁴⁴ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 14 december 1941.

⁴⁵ *Vrij Nederland* 27 juni 1942.

⁴⁶ *Inventaris* (noot 4), nr. 312: kwitantie, gedaateerd 5 september 1942; in Archief Visser: dankbrief van de secretaris van Juliana uit Canada gedateerd 14 september 1942.

⁴⁷ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 14 december 1941.

⁴⁸ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 23 februari 1942.

⁴⁹ In een brief aan de minister van o.k.w. van 23 april 1942 deelt Visser mee dat hij vrijstelling van militaire dienst heeft gekregen; Archief Visser (noot 5).

⁵⁰ Visser krijgt op 11 juni 1942 een additioneel honorarium van £ 25 van J. ten Doesschate, lid van het bestuur van Neerland's Vrijheidsdag; dit houdt mogelijk verband met het in omloop brengen van een door Visser niet geautoriseerde prent naar het portret, waartegen Visser zich heftig verzette. Brief van Visser aan generaal W.C. de Jonge van Ellemeet, 4 juni 1942 en aan de Engelse uitgever van het portret, L.O. Evans.

⁵¹ De portretten zijn niet geregistreerd bij het Koninklijk Huisarchief.

⁵² Brief Visser aan zijn vrouw, Londen woens-

dag (= 13 mei 1942); over de tentoonstelling *Vrij Nederland* 11 en 18 april en 23 mei 1942.

⁵³ *Vrij Nederland* 16 augustus 1941.

⁵⁴ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 24 januari 1941. De identiteit van De Moll heb ik niet kunnen achterhalen.

⁵⁵ Van Abeelen, *Het Ministerie* (zie noot 4), p. 13. Brief van 4 maart 1942 van de loco-secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken aan de Minister van o.k.w.; Van Abeelen, *Inventaris* (zie noot 4), nr. 312.

⁵⁶ Brief van 21 juli 1941 van A. Pelt, directeur van de Regeringspersdienst, aan Gerbrandy en sollicitatiebrief van Visser van dezelfde datum: Van Abeelen, *Inventaris* (zie noot 4), nr. 312.

⁵⁷ Brief van r.v.d. aan Min. van o.k.w., 4 maart 1942; *Inventaris* (zie noot 4) nr. 312. £ 1200 was gelijk aan £ 4500; dit bedrag zou over vijf jaar berekend £ 6000 hebben bedragen, een fractie van het bedrag van £ 96 000 dat de Engelse regering uitgaf.

⁵⁸ Brief Visser aan D. J. F. de Man, Londen 7 augustus 1941; *Inventaris* (noot 4) nr. 312. In feite was de opdrachtsituatie gevarieerder: sommige kunstenaars waren in vaste dienst bij Land-, Lucht- of Zeemacht en hadden een officiersrang, anderen hadden tijdelijk dienstverband, weer anderen kregen opdracht een bepaald werk te maken en veel werk werd door kunstenaars op eigen initiatief aan de w.a.a.c. aangeboden; Meiron & Susie Harries, *op.cit.* (noot 3), p. 164. Bij andere regeringen in ballingschap was de regeling waarschijnlijk conform aan de Nederlandse. Minister Bolkestein deelt in een nota aan de Ministerraad van 25 april 1942 mee, dat in navolging van de Engelse (!), Poolse en Tsjechische regeringen geen vast salaris werd geboden, maar dat per opdracht werd betaald met een onkostenvergoeding; hij preciseert in gelijklopende brieven aan Van Hengelaar en Van Anrooy van 27 mei 1942 deze condities: naast opdrachten, uitsluitend door hem verleend en in overleg met hem omschreven, bestond de mogelijkheid om op eigen initiatief *oorlogsschilderijen* aan te bieden, in dat geval echter zonder enige verplichting deze aan te kopen en bovendien zonder vergoeding van reis- en verblijfkosten; *Inventaris* (noot 4), nr. 312.

⁵⁹ Van Abeelen, *Inventaris* (zie noot 4), nr. 312.

⁶⁰ *Inventaris* (noot 4), nr. 312: de opdracht volgde na onderhoud met minister Bolkestein en twee ambtenaren. Zie ook Cat. tent. *Het Vaderlandsch Gevoel*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1978, pp. 42-43 en 282-93.

- ⁶¹ *Vrij Nederland* 7 maart 1942; De Jong, *op.cit.* (noot 2), pp. 300-304
- ⁶² Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 14 december 1941. In archief o.k.w., *Inventaris* (noot 4), nr. 312, brieven van Visser aan De Man (R.V.D.) van 13 december 1941 en 12 januari 1942.
- ⁶³ Zie foto's van de gebeurtenis in *Vrij Nederland* 7 maart 1942. De voortekening, 440 × 645 mm, maakt deel uit van de nalatenschap van Visser. Eerste schets op keerzijde van een briefje van J. ten Doesschate aan Visser, 11 juni 1942.
- ⁶⁴ Mogelijk heeft de betaling op 1 mei 1945 van £ 83.10.0 wegens aankoop van een door Visser vervaardigd schilderij hierop betrekking; *Inventaris* (noot 4), nr. 312.
- ⁶⁵ 'Luitenant Generaal J. F. van der Vijver, Aetatis 62', potlood en conté, 540 × 440 mm.
- ⁶⁶ 'Kolonel D. van Voorst Evekink, Aetatis 53, Commandant van de Koninklijke Nederlandse Brigade Prinses Irene', gesigineerd en geda-teerd: Woolverhampton 1942, zwart krijt, 610 × 495 mm.
- ⁶⁷ Brieven van Van Noothoven van Goor aan Visser, 14 en 24 februari 1942, Archief Visser (noot 5). Na het overlijden van de generaal ver-scheen een reproductie in *Vrij Nederland* van 21 maart 1942. Het Ministerie van o.k.w. schijnt overwogen te hebben het aan te kopen, zie brief Visser aan zijn vrouw, Londen 5 maart 1945.
- ⁶⁸ Het portret bevindt zich in bezit van de fami-lie.
- ⁶⁹ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 28 okto-ber 1943.
- ⁷⁰ Kwitantie 14 oktober 1943, met lijst, £ 43.15.-; *Inventaris* (noot 4), nr. 312.
- ⁷¹ Brieven Visser aan zijn vrouw, Londen 19 en 20 juli 1943. Zie Van der Ham, *op. cit.* (noot 6), pp. 46-47.
- ⁷² Het portret werd gepubliceerd in *Vrij Neder-land* van 2 oktober 1943 en in *The Studio*, 128, oktober 1944, p. 115.
- ⁷³ *Vrij Nederland* 16 augustus 1941.
- ⁷⁴ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 1 februari 1944.
- ⁷⁵ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen 15 juni 1944.
- ⁷⁶ Brief van Visser aan de Minister van o.k.w., Londen 29 juni 1944; *Inventaris* (noot 4), nr. 312; kopie van deze brief ook in persoonlijk archief van Visser.
- ⁷⁷ *Bulletin van het Rijksmuseum*, 25(1977), p. 73 en afb. 31. Brieven van Visser aan zijn vrouw, Londen 9 mei 1944, aan Gerbrandy, 5 mei 1944 en aan zijn vrouw, 6 mei 1944: archief Visser (noot 5). Een foto van de schets bevindt zich als bijlage bij een brief van Visser aan Gerbrandy van 31 mei 1944 in het Archief Gerbrandy, Rijksinstituut voor Oorlogsdocu-mentatie, collectie 236 a; met dank aan de heren Erik Somers en René Kok die mij hierop attent maakten.
- ⁷⁸ Van deze zeldzame reeks foto's getiteld *The dutch government in session*, London (Photo Pic-torial Press), nr. 770, bevinden er zich minstens negen in het archief Visser.
- ⁷⁹ Brief Visser aan Bolkestein 28 juni 1944 (noot 76).
- ⁸⁰ Van Hengelaar kreeg in het voorjaar 1942 opdracht portretten te maken van De Ruyter, J. P. Coen en Willem van Oranje; zij waren bestemd voor de overheidskantoren in Londen. Zie noot 111.
- ⁸¹ Brief van minister van o.k.w. aan Vis-ser, Londen 18 juli 1984; archief Visser. De notulen van de ministerraad van deze vergade-ring, bewaard bij het Algemeen Rijksarchief, Den Haag, maken geen melding van het portret. Oud-minister mr. J. A. W. Burger herinnerde zich desgevraagd niets van dit project; brief aan de auteur, 14 januari 1981.
- ⁸² Minister Kerstens trad af op 31 mei en werd vervangen door minister De Booy; minister Van Angeren trad af op 11 juli, hij werd vervangen door minister Van Heuven Goedhart.
- ⁸³ Brief van Visser aan zijn vrouw, Londen 5 maart 1945. Ook de latere datering wijst erop dat Visser het plan niet kon opgeven.
- ⁸⁴ Zie noot 59.
- ⁸⁵ Van der Ham, *op. cit.* (noot 6), p. 113.
- ⁸⁶ Brief L. Tas aan Visser, Londen 30 augustus 1942 (archief Visser).
- ⁸⁷ Brief Visser aan zijn vrouw, Londen zonder datum (eind april, begin mei 1943).
- ⁸⁸ *Vrij Nederland* 18 september 1943, p. 236.
- ⁸⁹ Correspondentie tussen Visser en Oranjeja-ven, 19 augustus, 17 september en 3 november 1943 (archief Visser).
- ⁹⁰ Exemplaar in het Rijksmuseum, inv. NG 1981-4; in het archief Visser is een uitvoerige correspondentie over deze opdracht.

- ⁹¹ Artikel over Visser: Nederlandsche kunstenaars in Engeland II: *Vrij Nederland* 6 september 1941.
- ⁹² Bijvoorbeeld brieven aan zijn vrouw, 20 november 1940, 12 januari 1941, 14 januari 1941, dinsdag april? 1943, 28 oktober 1943.
- ⁹³ P. A. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, Den Haag 1969, p. 23.
- ⁹⁴ *Vrij Nederland* 16 augustus 1941.
- ⁹⁵ *Vrij Nederland* 9 mei 1942.
- ⁹⁶ De oorkonde wordt bewaard in het Koninklijk Huisarchief. Zie: E. G. Kroon-Nédéla, *Koninklijke Woorden van H.M. Koningin Wilhelmina 10 mei 1940 - 10 mei 1941*, Batavia z.j., pp. 32-35; *Vrij Nederland* 15 en 22 februari 1941; Hart, *op. cit.* (noot 16), p. 255.
- ⁹⁷ Hart, *op. cit.* (noot 16), pp. 167, 174.
- ⁹⁸ Inv. NG 1980-22; zie *Vrij Nederland* 17 mei 1941, 2 augustus 1941 (met een andere tekening van Van Anrooy, vervaardigd direct na het bombardement), 16 en 23 mei 1942 (met afbeelding van de aquarel). Enkele tekeningen van Van Anrooy met deze voorstelling bevinden zich bij de Dutch Church, Austin Friars, Londen.
- ⁹⁹ Zie noot 16 en *Vrij Nederland* 15 februari en 16 augustus 1941. Afgebeeld als frontispice in de memoires van minister J. van den Tempel, *Nederland in Londen, ervaringen en beschouwingen*, Haarlem 1946, ook p. 25.
- ¹⁰⁰ Hart, *op. cit.* (noot 16), pp. 77 en 255.
- ¹⁰¹ Brief van A. Pelt, hoofd van de R.V.D. aan Van Anrooy, 9 februari 1942; *Inventaris* (noot 4), nr. 312.
- ¹⁰² De Jong, *op. cit.* (noot 2), dl. 9, p. 489.
- ¹⁰³ Brief van minister Bolkestein aan zijn collega van Marine d.d. 27 december 1944, met het verzoek deze schilderijen over te nemen; *Inventaris* (noot 4), nr. 312.
- ¹⁰⁴ De Jong, *op. cit.* (noot 2), dl. 9, p. 764; *Vrij Nederland* 8 november 1941.
- ¹⁰⁵ *Vrij Nederland* 27 juni 1942.
- ¹⁰⁶ Daarna in bezit van de heer en mevrouw Peekema-van Gils, die het schilderij in 1967 hebben geschonken aan het Ministerie van Justitie. Negen potloodschetsen, in het bezit van mevrouw Peekema, zijn door haar onlangs aan het Rijksmuseum geschonken.
- ¹⁰⁷ De Jong, *op. cit.*, dl. 11 c, pp. 11, 39, 76 en 90-94; ook dl 9, pp. 370-372; *Vrij Nederland* 20 juni 1942 en 9 januari 1943.
- ¹⁰⁸ Betalingsaanvraag 11 maart 1943, overdracht 29 september 1944; *Inventaris* (noot 4), nr. 312.
- ¹⁰⁹ Schriftelijke informatie van drs. Rita Was-sing-Visser te Den Haag; mondelinge informatie van mevrouw H. N. A. Peekema-van Gils te Den Haag.
- ¹¹⁰ Brief van Cor Visser aan de auteur, d.d. 1 september 1980.
- ¹¹¹ Stukken betreffende Van Hengelaar in *Inventaris* (noot 4), nr. 312. Voorts *The Studio*, no 128, oktober 1944, p. 118.
- ¹¹² *Inventaris* (noot 4), nr. 281.
- ¹¹³ Brief majoor D. J. Galle, 4 april 1944, zie noot 111.
- ¹¹⁴ Brief van Bolkestein aan Van Hengelaar, 16 oktober 1944, zie noot 111.
- ¹¹⁵ *Inventaris* (noot 4), nr. 312; *Vrij Nederland* 15 en 28 augustus 1942.
- ¹¹⁶ Brief van mevrouw Marthe Oepts, Nice 2 januari 1990 en mededeling van dr. Ph. M. Bosscher, Den Helder.
- ¹¹⁷ Cat. tent. *Wim Oepts, tableaux-gravures*, Parijs (Institut Néerlandais) 19 april-20 mei 1984, met inleiding van H. L. C. Jaffé. De cartoons in Pen Gun dateren alle van na de bevrijding.